

TANULMÁNY

Gedeon Péter

TÁRSADALMI VÁLTOZÁS VAGY TÁRSADALMI EVOLÚCIÓ?

Érvek és ellenérvek a társadalmi evolúció elméletéről*

BKÁE Összehasonlító Gazdaságtan Tanszék
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: h6747ged@ella.hu

A társadalmi evolúció elméletei a társadalmi változás konceptualizálására tett kísérletek. Minden evolúciós elmélet feltételezi a társadalmi változás valamilyen fogalmát, ugyanakkor a társadalmi változás nem előfeltételezi a társadalmi evolúció fogalmát: a társadalmi változás tárgyalható nem-evolúciós gondolati keretben is.¹ A társadalmi evolúció gondolatának elfogadása vagy elutasítása történetileg változik. E történeti hullámváz arra utal, hogy a társadalmi változások evolúciós paradigmája szorosan kötődik az ideológiák váltakozásához, és az ideológiai változások mögött meghúzódó társadalmi folyamatokhoz. Ezt az összefüggést érdekesen és érdemben vizsgálja Sárkány és Somlai (2003). Jelen dolgozat zárójelbe teszi az ideológiai és tudásszociológiai összefüggéseket, és arra a kérdésre keresi a választ, hogy elméletileg helytálló-e a társadalmi evolúciós teóriák kritikája. A tanulmány végkövetkeztetése, miszerint e kritika csupán részben állja meg a helyét, ugyanakkor megerősíti és igazolja azt a törekvést, amely a társadalmi evolúció gondolatának *változó* megítélését ideológiai és tudásszociológiai összefüggésekbe ágyazva magyarázza.

A társadalmi evolúció elméletének legvitatottabb vonatkozása a társadalmi haladás kérdéskörével kapcsolatos. A társadalmi haladás és a társadalmi evolúció problematikája azonban nem azonos egymással. A társadalmi haladás felfogásának kritikája nem jelent feltétlenül evolúcióelméleti kritikát. Ebben az írásban ezért nem foglalkozom a társadalmi haladás történetfilozófiai és posztmodern kritikáival sem, mivel ezek a társadalmi evolúció elméletén kívül eső kritikai diskurzusok.

* Köszönettel tartozom Somlai Péternek és egy anonim bírálónak a dolgozathoz fűzött értékes megjegyzéseikért, valamint az OTKA támogatásáért (T-037764).

1 Mandelbaum ezt az összefüggést a társadalmi változás és a társadalmi fejlődés vonatkozásában fogalmazza meg. Ha az evolúciót összekötjük a társadalmi fejlődés fogalmával, akkor gondolatai az evolúciós elméletre is alkalmazhatóak: „A fejlődés fogalma mindig magában foglalja a változás fogalmát. De a változás nem minden típusa lesz fejlődés. Ami véletlenszerű, mintanélküli változásoknak tűnik a számkra, azt nem tekintik fejlődésnek. Továbbá, nem tekintünk minden rendezett változást – például a közlekedési lámpa változását pirosról zöldre, zöldről pirosra – fejlődésnek.” (Mandelbaum 1971: 43)

Az evolúciós paradigma a kritikusok szemével

A társadalmi evolúcióelmélet kritikusai a társadalmi változás és a társadalmi evolúció fogalmi különbségére támaszkodva azt igyekeznek bizonyítani, hogy a társadalmi evolúció elmélete nem képes megragadni a társadalmi változást, és ezért nincsen rá szükség. Nisbet (1969) szerint a társadalmi evolúció elmélete nem több egy tudomány előtti metafora újrafogalmazásánál és a társadalomtörténeti anyagra való alkalmazásánál. Az evolúciós metafora a társadalmi haladás esszencialista, a valóságot lényegre és jelenségre megkettőző tételezése. Az evolúcióelmélet az empirikus történelemmel szemben a történelmi változás logikai sémáját alkotja meg, a történeti változás sajátosan logikai szekvenciáját hozza létre, amely ily módon nem azonos a tényleges történelemmel. Eszerint az evolúciós paradigma olyan előfeltevések egymással összefüggő rendszerére épül, amelyek miatt nem képes megragadni a valóságos történelmi változást, s olyan módszert alkalmaz, amely tautologikus, érvelésében körben forgó, s ezért ez a módszer nem igazolhatja az elméleti előfeltevéseket. Ha e kritika helytálló, akkor az evolúciós paradigmának nincsen tudományos relevanciája, ezért meg kell tőle szabadulni.

Nisbet (1969) hat előfeltevéshez és az összehasonlító módszer alkalmazásához köti a társadalmi változás evolucionista magyarázatát. A hat előfeltevés a következő:

1. A társadalmi változás természetes. A változás a norma, a mélyen fekvő lényegi folyamat, a változás hiánya felszíni összefüggés, látszat (Nisbet 1969: 166).

2. A változásnak iránya van. A változás unilineáris, egy fejlődési sorra fűzhető fel. A társadalmi változás fejlődési fokok egymásra következő sora. E sorban minden következő fok az előző felett áll, az egyes fokok a társadalmi haladás iránnyal rendelkező folyamatának lépcsőfokai.² Nisbet a stádiumelméletet tekinti a társadalmi evolúcióelmélet legjellemzőbb vonásának (Nisbet 1969: 168).

3. A változás immanens folyamat. A társadalmi változás belső összefüggések kibomlása, nem külső okok által előidézett változás (Nisbet 1969: 170).³

4. A változás folytonos. A társadalmi változás a múlt, a jelen és a jövő egymással összefüggő folyamata, a jelen már a jövővel terhes. Ez már következik abból, hogy a változás lényegi, immanens és iránya van. A folytonosság a változás ezen tulajdonságainak testet öltése (Nisbet 1969: 174).

5. A változás szükségszerű. A változás szükségszerűsége az előbbi tulajdonságok következménye. Az evolúciós szükségszerűség olyan logikai szükségszerűség, amely a történeti időben megvalósul. A változásnak alá vetett entitás belső sajátosságainak a külső történeti időben való kibomlása az iránnyal rendelkező történeti fejlődés szükségszerűségének érvényre jutása (Nisbet 1969: 178).⁴

6. A változás okai invariánsak és konzisztensek, a változó entitás lényegéből, szerkezeti sajátosságaiból következnek: az evolúciós változás feltételezi a változás alapvető okainak azonosságát, állandóságát (Nisbet 1969: 182).

2 Nisbethez hasonlóan Mandelbaum is megfogalmazza ezt az érvet. Vö.: Mandelbaum 1971: 43.

3 Vö. továbbá Mandelbaum 1971: 45, 48.

4 Vö. még Mandelbaum 1971: 48.

A hat előfeltevés nem független egymástól, hanem kölcsönösen feltételezi egymást. A lényeg és jelenség esszencialista megkülönböztetése (1. pont) azzal teremti meg a történeti fejlődélmélet lehetőségét, hogy a lényeg logikai szintjéhez kapcsolja a változás fogalmát, tehermentesítve ezzel azt az empirikus sokféleség felszíni jelenségeitől. E megkülönböztetés már magában foglalja azt a feltételezést, hogy a társadalmi változás immanens és folytonos folyamat (3. pont): ha a változás a lényeg szintjén történik, akkor az csak immanens és a változásban önmagával azonosnak maradó lehet. Az, hogy a társadalmi változásnak iránya van (2. pont), e változás szükségszerű (5. pont), és okai a folyamatok alanyául szolgáló entitás belső szerkezetéből következnek (6. pont), az előbbi feltevések következménye. A lényeg időbeni változása nem lehet más, mint e lényeg kibomlása, történeti megvalósulása, tehát olyan iránnyal rendelkező folyamat, amely szükségszerű, és önmagából megérthetően strukturált. A hat előfeltevés tehát szorosan összekapcsolódik, az egyikből kényszerítő erővel következik a másik, nem lehetséges az egyik előfeltevést megtartani és a másikat elvetni.

A fenti előfeltevésekre épül az összehasonlító módszer, amely az empirikus történeti tényeket rendezi össze az evolúciós paradigma igényeinek megfelelően. Az összehasonlító módszer fordítja át az elméleti előfeltevéseket a történeti fejlődés leíró és magyarázó elméletévé, illetve a jövőre vonatkozó előrejelzésekké. Az összehasonlító módszer tehát belső kapcsolatban áll az evolúciós paradigma előfeltevéseivel, azoktól nem szakítható el. Az összehasonlító módszer, mondja Nisbet, azt az evolucionista feltételezést támasztja alá, amely szerint a társadalmi haladás iránya a nyugati társadalmak felé vezető történelmi folyamatként érthető meg. A módszer a nyugati társadalmak fejlődési sajátosságait teszi meg a világ kultúráinak és népeinek osztályozási kritériumává (Nisbet 1969: 190–191).

Az evolúcióelmélet kritikája

Az evolúcióelmélet radikális kritikája szerint az evolúciós elmélet egész építménye és egyes alkotóelemei együtt érvényesek vagy hibásak: az evolúciós elméletet vagy egészében elfogadjuk, vagy egészében elvetjük, nincsen közbülső is-is megoldás. Az evolúcióelmélet mérsékelt kritikája szerint az evolúciós megközelítés megőrizhető, ha az elméletet megszabadítjuk a haladás, a kumulatív fejlődés eszméjétől. Vegyük sorra az antievolucionista kritika érveit.

1. Az evolúciós paradigma nem képes megragadni a történeti változás folyamatát. Ez az érv két lényeges elemet tartalmaz: (a) a társadalmak nem rendezhetők fejlődési sorba; (b) az evolúciós elmélet fogalmai univerzálisak, tehát időtlenek. Időtlen fogalmak azonban nem képesek megragadni a partikuláris, történetileg változó valóságot.

A kritika első eleme szerint az evolúciós elmélet különböző társadalmi típusokat különít el, s ezeket egy olyan történeti sorba rendezi, amely egy előre felvett kritérium szerint fejlődési sort képez. Ez a fejlődési sor azonban állóképek összerendezése, nem ragadja meg, nem tükrözi a valóságos történeti folyamatokat. Különböző társadalmak léteznek, de e különbségek létéből nem következtethetünk egy átfogó evolúciós folyamat léteire. Az egyes stádiumokat összekötő fejlődési folyamat egységét nem a történelem, hanem az osztályozás logikája hozza létre: az evolúciós elmélet nem a

történelemből vonja ki a fejlődés logikáját, hanem maga helyezi bele a történelembe azt (Nisbet 1969: 196–197, 294).

A logikai-osztályozó változók által kialakított folytonosságnak, az egyes történelmi stádiumok hierarchikus, fejlődési sorként bemutatott sorba rendezésének nem feleltethető meg valamilyen tényleges történelmi folytonosság, fejlődési sor.

Az igazi ellenvetés a genetikus folytonosságot érinti, azt a társadalomtudományok konvencionális bölcsességének részeként rögzített fogalmat, amely szerint az egyik változás egy másikat szül, a fejlődés egyik 'foka' hozza létre a következő fokot, mint az organizmus esetében. Ha figyelmünket egy konkrét területre és a véges időre korlátozzuk, akkor erre a leghalványabb empirikus bizonyítékot sem találjuk (Nisbet 1969: 290–291).

A történelem folytonosságát az evolúciós elmélet logikai úton, az egyes társadalmak osztályozásával hozza létre. De a társadalmak így kialakított hierarchikus rendje nem igazolja a változás folytonos jellegét, érvel Nisbet (1969: 289).

Azzal, hogy egy adott partikuláris társadalmi fejlődési folyamatot a társadalmi evolúció stádiumaként értelmez, az evolúciós séma meghamisítja a történelmi változás magyarázatát. Egy társadalom valós változásait nem akkor értjük meg, ha beillesztjük azt a társadalmi fejlődés átfogó menetébe, hanem akkor, ha az adott társadalom különös történelmi változásainak konkrét történelmi magyarázatára törekszünk. Így például, a feudális társadalmakat nem a kapitalizmushoz vezető lépcsőfokként kell értelmeznünk, hanem konkrét történelmi összefüggéseibe ágyazva kell elemeznünk, mondja Giddens.⁵ A makro-társadalmi evolúció fejlődési sémájának a történelmi változásra való alkalmazásával elveszítjük annak lehetőségét, hogy megértsük a különös társadalmi változások sokféleségét, konkrét és partikuláris vonatkozásait.

...a folytonosságot alkotó azon sok egyedi szál, amelyet nyomon kell követni, ha meg akarjuk érteni, mi történt valójában az ember múltjában, végtelenül komplex hálót alkot. E hálóban nincsen olyan esemény, amely az oksági kapcsolatot egymást keresztező vonalai közül csupán az egyikhez tartozna, s ezért rendkívül félrevezető lenne, ha az egyes meghatározott eseményeket csupán az egyes szálak között elfoglalt helyzetük szerint szemlélnénk (Mandelbaum 1971: 133–134).

A társadalmak történetileg valóban különböznek egymástól, e különbségek azonban nem értelmezhetőek egy egységes és általános fejlődési folyamat keretében. Így például a tradicionális és a modern társadalom differenciája nem ágyazható be a társadalmi differenciálódás átfogó történelmi folyamatába.

...nem kétséges, hogy két olyan időszak, amelyet jelentős időtartam választ el egymástól, egy közös területen belül különbözőséget mutat. Valóban lehet-

5 „Az első veszély, az unilineáris összesűrités, azt jelenti, hogy az evolúciós gondolkodók hajlanak arra, hogy az általános evolúciót belesűritsék a specifikus evolúcióba. Így Európában a feudalizmus megelőzi a kapitalizmust, és az a társadalmi összefüggésrendszer, amelyből a kapitalizmus kifejlődik. Ezért, ilyen vagy olyan értelemben a feudalizmus a kapitalizmus szükségszerű előzménye. Vajon akkor a feudalizmus általános 'fok' a kapitalizmus evolúciójában? Bizonyosan nem, noha vannak olyan marxista verziók és a társadalmi gondolkodás olyan egyéb iskolái is, amelyek így gondolnák.” (Giddens 1984: 239).

séges volna a huszadik századot a minden nagy szociológusnál ilyen vagy olyan formában megtalálható Gemeinschaft és Gesellschaft ismerős logikai folytonosságán belül szembeállítani a tizenkettedik századdal. De a különbözőség nem bizonyítja egy belső, konstitutív, genetikus és egyöntetű egységítő, differenciálódásnak nevezett folyamat létét. (Nisbet 1969: 287)

A fejlődés mércéjéül választott kritérium elvonatkoztat a konkrét történeti időtől és helytől, ezért kénytelen elvonatkoztatni a társadalmi változás mechanizmusaitól. Márpedig a történelmi változás magyarázata a változás mechanizmusainak feltárására épül. Nisbettel megegyezően Giddens (1984) is úgy érvel, hogy a különböző társadalmakat sorba rendezhetjük valamilyen választott mérce szerint, e konstrukció azonban nem tartalmazza magában a változás magyarázatát, nem adja meg azokat a mechanizmusokat, amelyek révén megragadható lenne a történelmi változás folyamata.⁶

Az evolúciós elméletek által feltételezett fejlődési sor nem a történelem belső, a kutató által napvilágra hozott tendenciája, hanem a progresszió gondolatának elkötelezett gondolkodó által alkalmazott külsődleges mérce. E mérce elméleti forrása az emberi természetről alkotott előfeltevés, állapítja meg Mandelbaum.⁷

A kritika második eleme szerint az evolúciós elméletek azzal, hogy elvonatkoztatnak az empirikus történelemtől, és ebben az elvonatkoztatásban keresik az empirikus történelem lényegi összefüggéseit, azt feltételezik, hogy a történeti változások mélyén olyan strukturális invariánsok bújnak meg, amelyeket az elemzésnek kell napvilágra hoznia. Az evolúciós elméletnek a társadalmi változás strukturális invariánsait kell keresnie. Ez rossz kérdés, amire csak rossz válaszok adhatóak. Nisbet szerint változók nem ragadhatók meg konstans tényezőkkel (Nisbet 1969: 296). Hogyan is lehetne az időben állandóval leírni az időben változót? Hogyan is lehetne megragadni nem-véges, nem-konkrét, nem-történelmi fogalmakkal a véges és konkrét feltételek között lezajló történelmi változásokat (Nisbet 1969: 262)? A történelemben nem lelhető fel az evolúciós elmélet általános fogalmainak megfeleltethető tárgy, a történelem partikuláris, konkrét és időben változó, s ezért a történelem vizsgálata konkrét, partikuláris, időben változó fogalmakat igényel.

6 „Comte-től Spencerig és tovább az evolúciós gondolkodók növekvő komplexitásáról, differenciálódásról, és így tovább, beszéltek. Természetesen, az 'evolúció' használható az ilyen időtől és tértől elvonatkoztatott progresszió megjelölésére. Így például igazolható az az állítás, hogy a kis, orális kultúrák az energiafogyasztás és elosztás (vagy a tér-idő distanciálás) kontinuumának egyik végén, míg a modern ipari társadalmak a másik végén helyezkednek el. Nem nehéz fenntartani azt az állítást sem, hogy bizonyos technikai fejlődés vagy a társadalmi szervezet bizonyos formái előfeltételei másoknak. Ebben az értelemben az 'evolúció' vitán felülálló fogalom. De ha így használjuk az 'evolúció' fogalmát, akkor semmit nem magyarázunk meg a társadalmi változásból és nem teszünk eleget annak a kritériumnak, amely szerint az evolúció fogalmának szoros hasonlóságot kell mutatnia a biológiai evolúcióval.” (Giddens 1984: 232)

7 „...a haladásba vetett hit nem a történelem által alapozható meg, hanem *beleviszik* a történelembé. Ennek bőségesen ki kellett volna derülnie Mill, Arnold, és Huxley progresszivistá nézeteiből, társadalomkritikájából. Hasonlóan világos volt Fichte és Green önmegvalósítási elméleteiből. Ez igaz volt, mint láttuk, annak a Comte-nak, Hegelnek és Marxnak az organicizmusára is, akik a társadalmi jólét mércéjét nem a történelemből származtatták, hanem arra kritikailag alkalmazták. De mi lehetett, kérdezheti valaki, az ilyen mércék forrása?... e mércék alapja azokban meghatározott hajlamokban, érdekekben és szükségletekben van, amelyek az emberi természet alapvető sajátosságai.” (Mandelbaum 1971: 267)

Ahelyett, hogy olyan időtlen strukturális állandókat feltételeznénk, térképeznénk és rajzolnánk fel, illetve keresnénk, amelyek állítólag a változás minden módjában benne foglaltnak, tegyük fel a kérdést, melyek azok a feltételek, amelyek között a társadalmi viselkedés vagy kulturális terület adott intézményének vagy adott módjának történetében a tényleges társadalmi változás végbemegy? (Nisbet 1969: 275)

Nisbettel szemben Boudon az evolúciós elméletnek nem radikális, hanem mérsékelt kritikáját adja. Eszerint a történelem logikai konstrukciókba kényszerítése ideáltipikus kategóriákat eredményez. Az ideáltipikus konstrukcióknak azonban nem tulajdoníthatunk empirikus tartalmakat. Ebből következően az ideáltipikusan felépített társadalmak konstrukcióit nem állíthatjuk történeti sorba, mivel a történelem empirikus változások egymásutánisága. Az ideáltípusok nem tartalmazzák önmagukban a tárgyukként tekinthető társadalmak történelmi átalakulásának empirikus vonatkozásait.

Röviden, a változás elméletei kudarcot vallanak, amikor arra használják őket, amire nem lehet, amikor ahelyett, hogy idealizált modelleknek tekintnék, hasonlóan gondolják őket az empirikus előrejelzésekhez vezető természeti elméletekhez. (Boudon 1983: 158)

Boudon tehát nem tagadja az elméleti konstrukciók megalkotásának értelmét, de az elméleti sémák közvetlen történeti alkalmazását, történelmi tartalommal való feltöltését hibás eljárásnak minősíti.

Hasonlóképpen, az olyan klasszikus tipológiák, mint Redfield, Tönnies és Parsons tipológiai, igen hasznosak, ha olyan konstrukcióként értelmezik őket, amelyek mint ilyenek a szó szoros értelmében soha nem alkalmazhatók a társadalmi valóságra, de amelyek a tulajdonképpeni elméletalkotás gondolati segédeszközének, inspirációs forrásának tekinthetők. Mégis, meglehetősen érdekes módon, létezik az ilyen tipológiák realiztikus interpretációjának általános trendje. Anélkül, hogy ideálisnak vennék ezeket – hogy Weber nyelvén szóljunk – reálisnak tekintik őket. (Boudon 1983: 157)

2. Az evolúciós elmélet tévesen tulajdonít a történelemnek fejlődési irányt.

A fejlődési irány feltételezése profécia, nem tudomány.⁸ Az evolúciós elmélet szerint a fejlődés a társadalomban rejlő lényegi sajátosságok kibomlása az időben. E fejlődésnek iránya van, s az irány a társadalom szerkezetének megértése alapján jelölhető ki. A társadalmi változás visszavezetése a társadalomba rejtett lényeg történeti kibomlására azonban csupán egy biológiai metafora nem helyénvaló alkalmazása a társadalomra.⁹ Sok esetben ez a metafora teremt kapcsolatot az elméletben a funkcionalizmus és az evolucionizmus között.

Organikus metaforák gyakran teremtettek kapcsolatot a kettő között. Egy növény vagy egy organizmus magában tartalmazza növekedési pályáját, la-

8 „A társadalmi változás feltételezett iránya felel a tudományos előrelátás és a profécia napjainkban széles körben elterjedt összezavarásáért.” (Nisbet 1969: 286)

9 A biológiai metafora igen gyakran a társadalmi fejlődés és az egyéni életciklus egymásra vetítését jelentí, mutat rá Nisbet (1969: 166).

tens lehetőségeinek kibomlását. A társadalmakat világosan határolt egységeknek tekintve a változást ebben az esetben olyannak értjük meg, mint amit e kibomlásban jelenlévő mechanizmusok irányítanak. A külső feltételeket úgy tekintik, mint amik érvényre juttatják, vagy visszatartják a növekedési folyamatokat, de valójában csupán olyan háttért jelentenek, amelyek előtt a változás mechanizmusai működnek. (Giddens 1984: 229)

Az organikus növekedés metaforája, amely szerint a fejlődés a növekedés alanyában rejlő strukturálisan meghatározott lényegi összefüggések kibomlása az időben, elfedi a funkcionális megközelítés szinkronikus és az oksági elemzés diakronikus természete közötti feszültséget, és a kettő összeegyeztethetőségét magától értetődőként állítja be, létrehozva ezzel a társadalmi változásnak mint egységes és immanens folyamatnak a képzetét. A társadalmi változás azonban nem értelmezhető egységes és immanens folyamatként. Először is, az evolúciós elmélet által feltételezett egységes történeti fejlődési folyamatnak nem feleltethetők meg a tényleges történeti változások. Az evolúciós elmélet szerint időben egymás után következő társadalmak a valóságos történelemben egy időben is létezhetnek.¹⁰ A társadalmak változásaiban a külső hatások jelentősek. Az egymás külső környezetét képező társadalmak hatottak egymásra.¹¹ E külső hatások a kulturális diffúzió, a katonai hódítás, vagy éppen az utánpótlás révén alakították át egy adott társadalom viszonyait (Mandelbaum 1971: 133). Az egységes történelem feltételezése továbbá csak akkor lenne elfogadható, ha valamennyi történetileg létező és létezett társadalom változásait magába foglalná. Ez azonban lehetetlen. Az emberi történelem nem a „világ növekedésének története”, utal Giddens Gellner szavaira (Giddens 1984: 237). Az evolúciós séma történeti alkalmazása történeti szelekciót jelent: bizonyos társadalmak a séma alkalmazási körébe esnek, azok pedig, amelyek nem, a történelem lényegtelen szakaszaihoz sorolódnak és kihullnak belőle.¹²

A történeti változások egységes folyamatként való értelmezése mögött logikai hiba húzódik meg. E logikai hibát Mandelbaum a retrospektív érvelés hibájának (*retrospective fallacy*) nevezte el. Ennek lényege az, hogy az elemző hajlamos egy történelmi folyamat adott pontjáról visszafelé nézve a folyamatot magát úgy értelmezni, hogy ez éppen e pont mint végcél felé tart. Ennek az eljárásnak az eredménye a történelem teleologikus és determinisztikus szemlélete (Mandelbaum 1971: 134), amelynek foglyaként az elemző kiiktatja a történelemből az alternatívák lehetőségét.

10 „A tér-idő élekről beszélve hangsúlyozni szeretném a társadalomtípusok *egyidejű* létezésének fontosságát az epizódyszerű átmenetekben. Ha a történelmet evolúciós perspektívából szemléljük, hajlamosak vagyunk a társadalmi változást olyan ‘fokok’ terminusaiban elgondolni, amelyekben a társadalom egyik típusát felváltja egy másik, és így tovább. De például az osztálytársadalmak kialakulása nem számolta fel a törzsi társadalmakat a világban. Az ipari kapitalizmus együtt létezett és létezik más társadalomtípusokkal (beleértve a szocializmust is), bármilyen erős is a képessége arra, hogy feleméssze vagy magába olvassza őket” (Giddens 1981: 23).

11 „...az autonóm önfejlődés folyamataként értelmezett történelem fogalma nem veszi megfelelő módon figyelembe a társadalmi rendet befolyásoló lényeges külső hatások lehetőségét. E külső hatások sokféle formát ölthetnek.” (Mandelbaum 1971: 132)

12 „...azok, akik az emberi történelmet egységes fejlődési folyamatként tekintik, jogosan vádolhatók azal, hogy nem találják helyet e folyamaton belül sok minden számára, ami az ember múltjában történt. Nem csupán arról van szó, hogy figyelmen kívül maradnak a részletek; az egységes fejlődési folyamat fogalma nem engedi meg azt, hogy a múlt nagy idő szakaszainak bármilyen igazi történelmi jelentőséget tulajdonítsunk.” (Mandelbaum 1971: 130)

A retrospektív érvelés hibája hiba, mert azon a tényen alapul, hogy amikor tudomást szerzünk egy eseménysor tényleges kimeneteléről, akkor hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, hogy más eredmények is lehetségesek lettek volna: kitüntetett helyzetet tulajdonítunk e kimenetelnek, és úgy tekintünk a korábbi eseményekre, mintha azokat ez a kimenetel irányította volna (Mandelbaum 1971: 134–135).

A retrospektív érvelés hibájának felismerésével kikerülhetünk abból a hibás körből, amelyben eddig mozogtunk: a különös történeti események sorát többé nem magyarázhatjuk azoknak a hosszú távú változásoknak az alapján, amelyeket éppen e különös történeti események bekövetkezése alapján konstruálunk meg.¹³

Az evolúciós elmélet a történelem fejlődési irányát a tradicionális társadalomtól a modern társadalom felé való haladásban látja. Az evolúciós elmélet különböző képviselői a haladás tartalmát különböző szempontok szerint konkretizálhatják. Gondolhatnak a technológia fejlődésére, az iparosításra, a szekularizáció, az individualizáció, vagy a racionalizálódás folyamataira, a demokratizálódásra, a társadalmi egyenlőség növekedésére. A társadalmi haladás értelmezhető a társadalom differenciálódási folyamataként, illetve a társadalmi komplexitás növekedéseként (Nisbet 1969: 191).

A haladás mércéjéül választott értékek azonban problematikusak. A választott mércék egy része, mint a technológia fejlődése, az energia felhasználásának változásai, nem a társadalom egészére, hanem egyes területeire, alrendszerre vonatkoznak, ezért az e szempontok szerint sorba rendezett társadalmak csupán a mérce által képviselt vonatkozásban tekinthetők fejlettnak vagy fejletlennek, nem pedig a társadalom egészére nézve. Így például, a modern társadalom technológiailag fejlettebb, mint a tradicionális társadalmak, ugyanakkor azonban az anómiák sokaságát mutatja, szemben a tradicionális társadalmakkal. Ha a technológiai fejlődés alapján a modern társadalmat fejlettebbnek tekintjük mint a tradicionális társadalmat, akkor vagy elvonatkoztatunk a választott mérce által nem megragadható társadalmi vonatkozásoktól, vagy azt feltételezzük, hogy a társadalmi szférák különböző minőségei egymással mennyiségileg összehasonlíthatóak, s a technológiai fejlettségből adódó többlet meghaladja az anómia növekedéséből adódó veszteségeket. A másik probléma az, hogy bizonyos választott mércék önmagukban is vitathatóak. Így például, hogyan alkalmazható a társadalmi komplexitás, mint a kumulatív fejlődés mércéje a tradicionális-modern dichotómiára? A tradicionális társadalmak számos vonatkozásban komplexebb viszonyokat mutathatnak, mint a modern társadalom. A választott mérce ekkor nem működik.¹⁴ Ha a különböző társadalmak különböző értékek mentén különböző fejlődési sorba állíthatóak, akkor nem beszélhetünk egy átfogó társadalmi evolúciós folyamatról. Továbbá, még az egyes választott mércék szerint is az egyes társadalmak nem csak

13 „Ha felismerjük a különbséget aközött, hogy egy történeti eseménysor kapcsolódásait kifejlődésének rendjét követve tárjuk fel, vagy azokat csupán retrospektív módon szemléljük, akkor lehetetlenné válik a hosszú távú változásokat a ténylegesen megtörtént specifikus események megértésének alapjaként tekinteni: az egész, amelyet a specifikus események értelmezésének vonatkoztatási keretként feltételezünk, valójában azon időben egymást követő részek miatt létezik, amelyeket állítólag megmagyaráz.” (Mandelbaum 1971: 136)

14 „...jó okunk van arra, hogy bizalmatlanok legyünk a társadalmak osztályozására alkalmazott ‘egyszerű’ és ‘komplex’ fogalmával szemben. Sok ‘primitív társadalomnak’ igen komplex rokonsági szervezete van, és valamennyi rendelkezik strukturálisan differenciált nyelvvel.” (Giddens 1981: 90).

fejlődésen, hanem visszaeséseken mennek keresztül, az evolúció együtt jár a devolúcióval.¹⁵

A tradicionális és modern társadalom dichotómiája az evolúciós elmélet kritikája szerint csupán ideológiai jelentőséggel bír, s funkciója a nyugati társadalom modell igazolása. Az evolúció elmélete nem a történelem tudományos rekonstrukciója, hanem a nyugati fejlődés folyamatában kialakult modern társadalom ideologikus igazolása (Nisbet 1969: 190-191, 223).¹⁶

3. Az evolúciós elmélet, ha egyszer elfogadta azt, hogy a társadalmi változás immanens, iránnyal rendelkező folyamat, akkor kénytelen feltételezni azt is, hogy a történelem szükségszerűen halad előre. E feltételezés azonban téves, ilyen szükségszerűség nem létezik.¹⁷ A történelem nem értelmezhető fejlődési törvények alapján. A fejlődési törvény által kimondott összefüggés nem feltételes oly módon, hogy a történeti folyamatokra való alkalmazása feltételekhez kötött, hanem feltétel nélkül érvényes, a törvény tartalma és alkalmazása nem különül el, a kettő egybeesik tárgyában, a társadalmi változás időben kibomló folyamataiban.¹⁸ A fejlődési törvény a tárgyaül választott társadalmi változást iránnyal rendelkező, szükségszerű folyamatként tételezi (Mandelbaum 1971: 120). A jelenségek közötti szükségszerű kapcsolatot megfogalmazó törvény empirikus alkalmazása általában peremfeltételekhez kötött. A fejlődési törvény sajátossága az, mondja Mandelbaum, hogy nem igényel ilyen külső feltételeket. Az így értelmezett fejlődési törvény nem tűri el a törvénytől való eltéréseket: a történelmi események csupán a törvény által előírt módon alakulhatnak. Ha mégsem így történik, a fejlődési törvény az empirikus változást csupán abnormális esetként tudja értelmezni, de nem képes azt a törvény hatálya alá vonni. Kérdéses marad azonban, mi a normalitás és abnormalitás megkülönböztetésének alapja. A fejlődési törvény ezért nem képes az egyes történeti változásokat megmagyarázni és előre látni. A társadalmi fejlődéstörvény alkalmazása azt feltételezi, hogy a különböző társadalmak változásainak feltételei megegyeznek. Ez azonban irreális feltételezés. Ha pedig a társadalmi változások feltételei nem azonosak, hanem történetileg különbözőek, akkor a változások nem illeszthetők egy átfogó folyamatba, és nem magyarázhatóak feltétel nélküli fejlődéstörvényekkel (Mandelbaum 1971: 120–126).

15 "Ha ezt elfogadjuk, az a feltételezés, hogy az emberiség elidegeníthetetlen tulajdonsága a haladás, elveszíti plauzibilitását. A haladás bármilyen mércéjét fogadjuk is el, bizonyosan nem lesz az igaz, hogy minden társadalmat olyannak találunk, mint ami haladást mutat. Nem valószínű, hogy akár bármely társadalom tényleges történelmére tekintettel azt találjuk, hogy az egész történelem során csupán egy irányba mutató tendencia létezik. Sokkal ésszerűbb azt várnunk, hogy bármilyen mércét is alkalmazunk, volt olyan időszak, amikor az a társadalom fejlődött, és olyan időszak, amikor visszafejlődött; és lehetnek olyan időszakok, amikor nem történtek lényeges változások a haladás mérésére használt specifikus kritériumaink szerint" (Mandelbaum 1971: 267).

16 Giddens nem tekinti az evolúciós elmélet szükségszerű tartozékának az etnocentrizmust: "...az evolúciós elméletek nagymértékben hajlamosak összesmosni az időben való előrehaladást (*progression*) a fejlődéssel (*progress*), azon etnocentrikus előfeltevések miatt, amelyeket az evolucionizmus nem foglal logikailag magában, noha ezeket a gyakorlatban igen nehéz elkerülni." (Giddens 1984: 232–233)

17 „Nyilvánvalóan, a változás semmilyen módozatában nincsen szükségszerűség, ha figyelmünket nem a társadalmi evolúciós elmélet érdeklődését lekötő egészekre és univerzálákra, hanem ehelyett az emberi lények időben és térben zajló társadalmi viselkedésére irányítjuk.” (Nisbet 1969: 294)

18 "...a funkcionális törvények alkalmazásuk vonatkozásában mindig feltételesek, noha az általuk megfogalmazott összefüggések vonatkozásában kategorikusak, miközben a fejlődési törvények (*directional laws*) kategorikusak mind alkalmazásuk, mind azon időben egymás követő viszonyok vonatkozásában, amelyeket elméletileg igazolnak." (Mandelbaum 1971: 120)

4. Az evolúciós elméleteknek, ha már feltételezték, hogy létezik a társadalmi haladás mint immanens, szükségszerű, iránnyal rendelkező folyamat, azt is feltételezniük kell, hogy e folyamatnak egységes és valóságos alanya van. Ilyen alany azonban a valóságban nincsen, csupán logikai absztrakcióként vagy konstrukcióként létezik.¹⁹ A társadalmi fejlődés általános alanyának feltételezése azt jelenti, hogy a fejlettebb egység (társadalom, kulturális rendszer) a fejletlenebb egység differenciált változata. Valójában azonban a társadalom vagy a kultúra nagyon különböző lehet, attól függően, hogy az elemző milyen tulajdonságokkal ruházza fel őket, mint a változások alanyait. A történelmi fejlődés egységét az evolucionista a fejlődés általános alanyának konstituálásával biztosítja, ez az eljárás azonban téves.²⁰ A társadalmi változások valóságos alanya nem a társadalom, a kultúra, a civilizáció, stb., hanem az egyén.

Javaslatunk szerint nem a társadalmak mint olyanok, hanem pontosan a tagjaik 'alkalmazkodnak' környezetükhöz, tudva, mit tesznek és törekedve arra, hogy 'anyagilag' annyira 'produktívak' legyenek, amennyire tudnak (Giddens 1981: 21–22).

5. Az evolúciós elméletek nem adnak megnyugtató választ arra a kérdésre, mi a társadalmi evolúció mechanizmusa. E mechanizmust a természeti evolúció analógiájára az adaptáció folyamatában véljük megtalálni. Az adaptáció azonban nem lehet ez a mechanizmus, állítja Giddens. A társadalmi változás visszavezetése a társadalom környezethez való alkalmazkodására funkcionalista magyarázat. Az adaptáció elmélete ezért nem kauzális elmélet, nem magyarázza meg a változások okait. Az adaptáció továbbá nem motivációs tényezője a változásnak, nem magyarázza meg a változásokat előidéző egyének cselekvési motivációját. E fogalomnak tehát nincsen társadalmi mikroszintű megalapozása. Ezért az adaptáció rossz fogalom. Az az állítás, hogy egy társadalom azért volt képes megmaradni, mert jól alkalmazkodott természeti környezetéhez, olyan magyarázat, amely maga is magyarázatra szorul (Giddens 1981: 21). Az adaptációval magyarázni egy társadalom túlélését tautologikus. Ezen túlmenően azonban félrevezető is, mert egy funkcionális összefüggést oksági összefüggéssé stilizál. A társadalmi intézmények kialakulását, működését és fennmaradását a társadalom létfenntartási képessége, anyagi termelési potenciálja kondicionálja ugyan, de ezen intézmények sajátosságainak kialakulási folyamatait nem magyarázza meg (Giddens 1984: 235–236).

Az adaptáció fogalmát az evolúciós elméletek feleslegesen kitérítik azzal, hogy a környezethez való alkalmazkodás folyamatába nem csupán a természethez, hanem a más társadalmakhoz való alkalmazkodást is beleértik. Erre azért van szükségük, mert az alkalmazkodási folyamat leszűkítése a természeti környezethez való adaptációra

19 „A fogalomalkotás ereje egyúttal a hiposztázálás és a tárgyasítás ereje. És hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy aminek fogalmi létet adunk, az valóban létezik. A logikai pozitivisták értelmetlennek nyilváníthatnak a gondolkodás számára olyan absztrakciókat vagy egészeket, és ezek nyelvi rokonait, mint a Civilizáció, a Végzet, a Cél. És nyilvánvalóan pragmatikus vagy tudományos szempontból nem sokat kezdetünk ezek bármelyikével.” (Nisbet 1969: 241)

20 „A biológusok meglehetősen könnyen válaszolhatnak arra a kérdésre, mi az, ami kialakul? De a társadalomtudományokban nem áll könnyen rendelkezésre az 'evolúció egysége'... Az evolucionisták rendszerint úgy beszélnek a 'társadalmak' vagy 'kulturális rendszerek' evolúciójáról, hogy feltételezik: a legfejlettebbek csupán a kevésbé fejlettek differenciált változatai. De az, hogy mit is jelent az a 'társadalom', vagy az a 'kulturális rendszer', nos az éppen azokkal a tulajdonságokkal együtt változik, amelyekre az evolucionisták koncentrálnak.” (Giddens 1984: 237)

nem tenné lehetővé e fogalom alkalmazását a társadalmi változás általános mechanizmusának leírására. Az adaptáció fogalmának kitágításával azonban e kategória üressé, és így használhatatlanná válik (Giddens 1984: 234–235).

Végül, az adaptáció fogalma csupán akkor képes az evolúciós elméletek által rárótt feladat teljesítésére, ha feltételezzük azt, hogy az emberek rendelkeznek a természeti környezethez való alkalmazkodás valamiféle általánosítható motivációjával. Ez a motiváció magyarázná a társadalmi, önmagát állandóan tökéletesítő alkalmazkodási folyamat előrehaladását. Ilyen általános alkalmazkodási motiváció léte azonban nem igazolható. Egy másik lehetséges adaptációs mechanizmus a verseny lehetne, ez azonban azt jelentené, hogy a társadalmi evolúcióban meghatározó szerepet kellene tulajdonítanunk a versengő társadalmak közötti háborúknak. Giddens szerint a sikeres adaptációnak a katonai erőre való visszavezetése ugyancsak torzító leegyszerűsítés lenne (Giddens 1984: 236). Mindebből Giddens azt a következtetést vonja le, hogy a társadalmi változás nem vezethető vissza egy egységes és átfogó mechanizmus működésére.

A társadalmi változás magyarázatára nem találhatunk egy egységes és legfőbb mechanizmust; nincsen kulcs, amely egy egységes formulára való redukcióval feltárná az ember társadalmi fejlődésének rejtélyeit, vagy ugyanilyen módon magyarázatot adna a társadalmi típusok közötti jelentősebb átmenetekről (Giddens 1984: 243).

6. Az összehasonlító módszer körkörös érvelésen nyugszik. A módszernek kellene empirikus bizonyítékokat szállítania az evolúciós elmélet alaptéziséhez, ahhoz nevezetesen, hogy a társadalmi fejlődés logikailag jól elkülöníthető fejlődési fokok egységes, előrehaladó fejlődési sora. Az összehasonlító módszer azonban előfeltevésként fogadja el azt a tézist, amelynek bizonyítására hivatott (Nisbet 1969: 208).²¹

Az evolúcióelmélet kritikájának kritikája

Az evolucionizmus kritikájának kritikája, amely fenn kívánja tartani az evolucionista történelemszemlélet lehetőségét, az evolúció kettős jelentésének a megkülönböztetésére épül. E megkülönböztetést a historicizmus és evolucionizmus olyan jelentős kritikusa is megtette, mint Mandelbaum. Az evolúció kettős értelmezése, mutat rá Mandelbaum, már Darwin elméletében fellelhető.²² Az evolúció elmélete jelentheti

21 Nisbethez hasonlóan Mandelbaum is úgy érvel, hogy az összehasonlító módszer a történeti összefüggésekre való tekintet nélkül állítja össze az egymáshoz hasonló elemek rendszerét, s ezzel olyan egységes fejlődési sémát igazol, amelyet maga hoz létre (Mandelbaum 1971: 125).

22 „Ily módon kétféleképpen tekinthetünk *A fajok eredetére*, és mindkettő összhangban van a könyv alapvető tulajdonságaival. Egyrészt, Darwin elmélete válasznak tekinthető a növények és az állatok új változatainak kialakulására vonatkozó tudományos kérdések meghatározott körére, valamint arra a kérdésre, hogyan terjedtek el és hogyan maradtak fenn elkülönült fajként bizonyos variánsok. E szemléletmód szerint nincsen szükségszerű kapcsolat elmélete és a haladásba vetett bármiféle hit között. Másrészt, *A fajok eredete* olyan műnek is tekinthető, amely megmutatta, hogy minden szerves forma az időben alakult ki, és egy átfogó evolúciós folyamat egymást követő fokait képviseli. Ha *A fajok eredetét* ez utóbbi nézőpontból tekintjük, nem kérdéses, hogy Darwin azt hitte, az evolúció progresszív: a természet, amelynek működése az összes életforma közül a legéletképesebb túlélését eredményezi, fokról fokra, progresszív módon egyre magasabb rendű formákat hoz létre.” (Mandelbaum 1971: 81)

egyrészt azt a teóriát, amely megmutatja, hogyan alakultak ki egymásból az egymástól különböző entitások a környezetükhöz való alkalmazkodás folyamatában. Az evolúció elmélete jelentheti másrészt azt a teóriát, amely az egymásból kialakuló egységeket fejlődési sorba állítja, s így a kialakulási folyamatot iránnyal ruházza fel.

Kétféleképpen tekinthetünk az evolúciós változásra. Egyrészt, tekinthetjük azt az egymást követő egyedi változások összességének, amikor is azt a sémát, amelyet visszatekintve feltárunk, olyannak tekintjük, mint amit az egymást követő időpontok specifikus összetalálkozásából magyarázhatunk meg adekvát módon. E nézet szerint az evolúciós változás nem ilyen vagy olyan partikuláris séma szerint egymásra következő események valamiféle belső irányultságának függvénye. Most már világossá kellene válnia annak, hogy azok a mechanizmusok, amelyek révén Darwin megpróbált számot adni a fajok átalakulásáról és az organizmusoknak a környezetükhöz való alkalmazkodásáról, ezt a nézetet támogatta volna. Másrészt, az evolúciós fejlődésre visszatekintve azt úgy is lehetséges értelmezni, mint aminek kezdettől fogva jellemzője az a tendencia, hogy egy bizonyos irányban mozog. Ha egyszer feltételezzük e morfikus tendencia létét, és hiszünk a fejlődés egy meghatározott irányában, a változást ebben az irányban progresszívnek fogjuk venni, míg a változás hiányát vagy a más irányú változásokat a stagnálás vagy hanyatlás eseteinek, illetve valamilyen módon aberrációnak fogjuk tekinteni... Valójában valószínűleg nem félrevezető az az állítás, hogy a történelmi folyamat e két látásmódja között mindig feszültség van. Egyrészt, a történelmi vizsgálódás tárgya csak annyiban tekinthető egy egésznek, amennyiben létezett az oksági kapcsolatban álló események sajátlagos sorrendje; vagy, másrészt, e folyamat a részeit meghatározó egésznek tekinthető, amely ellenőrizni próbálja azt, ami hatással van rá, vagy ami a részévé válhat (Mandelbaum 1971: 109).

A második elmélet magában foglalja az elsőt, de azzal, hogy egy általános fejlődési sémába kényszeríti a konkrét változásokat, meg is hamisítja azokat, állítja Mandelbaum. Az első elmélet ugyanakkor megáll a lábán a második nélkül. Az evolúció elmélete fenntartható a haladás feltételezése nélkül is.

Az antievolucionista kritika azért vetette el az evolúciós elméletet, mert nem fogadta el azt, hogy az evolúció fogalma a társadalmi haladás fogalmához kötődik. Az evolúció és a haladás fogalmainak elszakításával az antievolucionista kritika akceptálása mellett is lehetőség nyílik az evolúciós elmélet fenntartására. Az evolucionizmus ilyen minimalista, mérsékelten kritikai értelmezése összeférni látszik Mandelbaum és Boudon felfogásával is. A minimalista stratégia kimutatja, hogy az evolúcióelmélet kritikussai tévedtek, amikor a társadalmi evolúció elméletét azonosították a társadalmi fejlődés elméletével. Társadalmi fejlődés valóban nincsen, de társadalmi evolúció létezik, a társadalmak alkalmazkodási folyamataiban érvényesülnek a variáció, a szelekció és a stabilizáció mechanizmusai. A társadalmi evolúció létezik, mert a társadalmi intézményi változások döntően nem a társadalmi szereplők intencióit tükröző konstrukcióként valósulnak meg, hanem a cselekvő egyének tevékenységének nem-szándékolt következményeként mennek végbe.

Az evolúció kettős jelentésének megkülönböztetése alapján azonban lehetséges olyan maximalista evolúciós értelmezés is, amely az antievolucionista kritikával szemben megvédhetőnek tartja az evolúció és a haladás fogalmainak összekapcsolását. A maximalista stratégia elfogadja az evolucionizmus minimalista felfogásának tételeit, de nem áll meg ezen a ponton, hanem a társadalmi evolúció gondolatát továbbra is a fejlődés gondolatához köti. Fenntartja, hogy értelmes és lehetséges a társadalmi evolúciót iránnyal rendelkező folyamatként jellemezni, ugyanakkor az antievolucionista kritikák fényében elveti a társadalmi evolúció és haladás gondolatának korábbi, naiv és leegyszerűsítő változatait. Ezt a megoldást javasolja Sahlins (1997).

A specifikus és az általános evolúció megkülönböztetése alapján az evolúció mindkét jelentése megőrizhető. A haladás fogalmára támaszkodó általános evolúciós séma nem okoz kárt a specifikus evolúció vizsgálatánál akkor, ha külön tartjuk e két vonatkozást.

Majdhogynem nyilvánvalónak tűnik, ha leszögezzük, hogy az evolúció mind biológiai, mind kulturális szférájában egyidejűleg két irányba tart. Egyrészt sokféleséget hoz létre az adaptív módosulásokon keresztül: új formák különülnek el a régiektől. Másrészt az evolúció haladást gerjeszt: fejlettebb formák jönnek létre a fejletlenebbekből, és haladják meg azokat. E két irány közül az első a Specifikus Evolúció, míg a másik az Általános Evolúció. De jegyezzük meg, hogy a specifikus és az általános evolúció nem két különböző konkrét valóság; inkább ugyanannak a totális folyamatnak a különböző oldalai, ami azt is jelenti, hogy két olyan kontextus, amelybe ugyanazokat az evolúciós tényeket és eseményeket lehet belehelyezni. Az élet egy formájában vagy a kultúrában végbement bármiféle változást kétféle nézőpontból szemlélhetünk: vagy az adaptáció távlatában, vagy az általános haladás szemszögéből. A kontextus viszont nagyon fontos: különböző taxonómia szükséges az evolúció e két aspektusának vizsgálatára. A specifikus evolúció vizsgálata, ami a leszármazás vonalaira vonatkozik, a filogenetikus klasszifikációt alkalmazza. Az általános evolúciós megközelítésben a hangsúly magára a haladás jellegére tevődik át, s a formákat fejlődési fokok vagy szintek szerint osztályozzák, tekintet nélkül a filogenezisre (Sahlins 1997: 489).

A fentiek értelmében az evolúció kettős jelentésének megkülönböztetésével nem csupán a specifikus, hanem az általános, a haladást feltételező evolúció elmélete is megvédhető. Az antievolucionizmus túllő a célon akkor, amikor a – döntően korai – evolucionista elméletek kritikájával általában az evolucionizmus fenntarthatatlanságára következtet, s lehetetlennek gondolja a haladás és az evolúció gondolati kapcsolatát. Nézzük még egyszer az érveket, ezúttal az antievolucionista kritika kritikájának szemszögéből.

1. Az antievolucionista kritikusok ideológiai konstrukciónak minősítették és elvetették a társadalmi evolúció elméletét, mert az a történelmi változást valamilyen kiválasztott értékelési kritérium szerint kialakított fejlődési sor logikai konstrukciójába kényszeríti, e logikai konstrukciót rávetíti a társadalmak történelmi változásaira. Egy társadalom átalakulása, változása, kialakulása és megszűnése vagy éppen fennmaradása konkrét történelmi okokra vezethető vissza, mondja a kritika, s a történelmi magyará-

zat nem oldható fel egy társadalomnak az evolúciós fejlődési sorba való beillesztésében.

Az evolúciós fejlődési sor valóban logikai konstrukció. Ez azonban nem teszi értelmetlenné kidolgozását.²³ Az antievolucionista kritika jelentősége abban áll, hogy felhívja a figyelmet az evolúciós sémák történeti alkalmazásának korlátaira, de a kritika túl messzire megy, amikor értelmetlennek és tudománytalannak bélyegzi meg a társadalmi fejlődés logikai szerkezetének feltárására irányuló elméleti törekvést. A társadalmi evolúció elméletének nem lehet célja az egyes társadalmak konkrét történeti átalakulásának magyarázata, a társadalmi evolúció elmélete nem a konkrét társadalmi változások oksági elmélete. Az antievolucionista felfogás kritikusai ellentétébe fordítják a partikuláris-történeti és az univerzális-logikai elemzési szint megkülönböztetése alapján megfogalmazott kritikát: érvelésük szerint a társadalmi változás vizsgálata nem redukálható a történetileg egyedi összefüggések oksági magyarázatára. Az evolúciós megközelítés komplexebb, mint kritikája, mert ez utóbbi tagadja az általános elmélet lehetőségét, míg az előbbi az általános mellett elismeri a különös elemzési szint létezését is.²⁴ Nisbet az evolucionizmust a valóság esszencialista megkettőzése miatt bírálta, s elfogadhatatlannak tartotta a társadalmi változásnak a lényeg szintjéhez kötését. Ezzel azonban csupán megfordította a vitatott tételt, s a társadalmi változást a lényeg szintjétől elszakítva az empirikus jelenségek szintjéhez kötötte. Az evolucionizmus cáfolataként tekintett érv ily módon nem más, mint az evolucionizmussal ellentétes elméleti kiindulópont megfogalmazása, önmagában nem az ellentétes kiindulópont cáfolata, hanem az ellenérveket megalapozó elméleti döntés, amely ugyanúgy előfeltevés választása, mint a rivális elmélet esetében.

A társadalmi változások logikai sorba rendezése azonban azért is problematikus, állítják az evolucionizmus kritikusai, mert a sorba rendezéshez használt általános fogalmakkal nem ragadható meg a történeti változás. A kritika arra hívja fel a figyelmet, hogy történetileg invariáns fogalmakkal nem írható le a történeti változás. Ez az érv két vonatkozást is tartalmaz: (1) a módszertani szkepszist az empirikus sokféleség általános fogalmak útján történő megragadásáról; (2) azt a feltételezést, hogy a társadalmi változás nem hoz létre invariáns, időben állandónak megmaradó mozzanatokot. Hiszen ha a társadalmi változás létrehoz és fenntart időben állandó elemeket, intézményeket, akkor e történelmi invariánsok értelmezhetőek lehetnek invariáns általános fogalmakkal. Az (1) alpontra, amely egy általános ismeretelméleti, tudományfilozófiai probléma alkalmazása az evolúciós problematikára, e dolgozatban nem térek ki. A (2)

23 Ezzel az evolucionizmus mérsékelt kritikusai is egyetértenek. "Ha a társadalmi változás elméleteit ideális konstrukcióknak tekintjük, nem kell többé meglepődnünk és aggódnunk amiatt, hogy bizonyos társadalmi rendszerek ilyen és ilyen elméletet követnek, míg mások – noha látszólag nagyon hasonlóak – nem. Mindez nem azt jelenti, hogy ezek az elméletek haszontalanok, mivel végső fokon alkalmazhatóak bizonyos társadalmi rendszerekre és vezérfonalként használhatóak mások megértésére." (Boudon 1983: 157) "A változás elméletei érdekesek, ha olyan gondolati konstrukcióknak vesszük őket, amelyeknek a valósággal való megfelelése feltételes és csupán a posteriori igazolható." (Boudon 1983: 158)

24 "Az evolúciós perspektívát nem az tünteti ki, hogy elutasítja a történetileg egyedi elismerését és értékelését. Sokkal inkább az, hogy elutasítja a hitet abban, hogy a történetileg egyedi intellektuális jelentősége nagyobb, mint a történetileg általánosé. Az evolucionisták az általánossal való törődést nem az egyedi tagadására használják. A partikularisták azonban valóban arra használják az egyedit, hogy tagadják az általánost, és ez a bökkenő – nem pedig az egyedi létezése és jelentősége *per se* – az evolucionisták számára." (Sanderson 1990: 219)

pontban megfogalmazott feltételezés több vonatkozásban is vitatható. Egyrészt, nem kell feltételeznünk azt, hogy általános fogalmakkal azért nem ragadható meg a történeti változás, mert az előbbiek invariánsak, míg az utóbbi nem. Az általános fogalmak mint ideáltípusok alkalmasak lehetnek történeti folyamatok osztályozására (Boudon 1983: 157). A társadalmi változások evolúciós értelmezése éppen úgy ráutalt invariáns fogalmakra, mint a természeti evolúció elmélete.²⁵ A variáció, szelekció és stabilizáció fogalmai, tehát éppen az evolúciós változás mechanizmusához kötődő fogalmak, ilyen invariánsoknak tekinthetők. Az invariancia azonban nem e fogalmak tartalmára vonatkozik, hanem arra, hogy éppen e kategóriák válnak a társadalmi változás megmaradó értelmezési keretévé. Az egyes fogalmak tartalma természetesen változik: a variabilitás tartalma más és más lehet, a szelekció kritériumai változnak, a stabilizáció tárgya sem marad ugyanaz. A társadalmi evolúció szabályozó elvei, mechanizmusai maguk is alá vannak vetve az evolúciónak.²⁶ A tradicionális és modern társadalom megkülönböztetése éppen azon alapul, hogy a tradicionális társadalomban a társadalmi változások más szabályozó elveket követnek, mint a modern társadalomban. Másrészt, okkal feltételezhetjük, hogy a társadalmi változás létrehoz olyan intézményeket, amelyek a változás tárgyából a változás időben megmaradó társadalmi keretévé válnak.²⁷ A társadalmi fejlődés során kialakulnak olyan társadalmi intézmények, amelyek további kumulatív fejlődés alapjává válnak, és így az időben megőrződnek.²⁸ Ilyen invariánsnak tekinthető többek között a piac, a pénz, a bürokratikus szervezet és a politikai demokrácia intézménye is (Parsons 1967). Az invariancia azonban nem azt jelenti, hogy ezek az intézmények kialakulásuk után nem mennek át további változáson és evolúción, hanem azt, hogy megszűnésük társadalmi visszaesést, devolúciót jelentene. A devolúció azonban nem valószínű, mivel a modern társadalmak teljesítményei éppen ezekhez az intézményekhez kötődnek.

2. A haladás gondolata egy értékelő kritérium választásához kötött, ennek alapján rendezzi az evolúciós elmélet fejlődési sorba a társadalmakat. Az evolúcióelmélet kritikusai szerint az a választott mérce, amelyre a haladás gondolata támaszkodik, csupán önkényes lehet, és nem a történelem immanens mozgásából származik, hanem az elmélet alkotói kívülről kényszerítik rá saját értékeiken alapuló mércéiket a történelemre.

25 Mandelbaum megfogalmazásában a történeti változások megértése invariáns, funkcionális összefüggések történeti alkalmazására épül (Mandelbaum 1971: 120–126).

26 „...az evolúciós folyamatokat irányító elvek maguk is alá vannak vetve az evolúciós változásoknak...” (Lenski 1976: 559).

27 „Evolúciós univerzálénak fogok nevezni minden olyan, a további evolúció számára kellően fontos szerkezeti fejlődést, amely nem csupán egyszer jön létre, hanem valószínűsíthető, hogy különböző feltételek között működő különböző rendszerek ‘bukkannak rá’.” (Parsons 1967: 491)

28 „Egy evolúciós univerzálé tehát olyan struktúrák és kapcsolódó folyamatok komplexuma, amelyeknek a kifejlődése úgy megnöveli az élő rendszerek egy adott osztályának hosszú távú alkalmazkodási képességét, hogy csak a komplexumot kifejlesztő rendszerek képesek elérni az általános alkalmazkodási képesség bizonyos magasabb szintjeit.” (Parsons 1967: 493)

A kumulatív fejlődés gondolata azonban nem önkényes feltételezés, hanem a társadalmi változásban ténylegesen testet öltő trend, érvel a neoevolucionista szerző.²⁹ Lenski gondolatmenetéből is kitűnik azonban, hogy a kumulatív fejlődés mércéjéül választott értékfogalmak nagyon különbözőek lehetnek. Az evolúcióelmélet képviselői valóban más és más módon fogalmazták meg, mi az a mérce, amely kijelöli a társadalmi fejlődés irányát, és ennek alapján sorba rendezhetővé teszi a különböző társadalmakat. A társadalmi haladást beteljesítő kumulatív folyamat értelmezhető volt úgy, mint a társadalmi differenciálódás növekedése (Spencer), az egyetemes emberi termelőképesség kibomlása (Marx), a társadalmi rendszerek adaptációs képességének növekedése (Parsons), a társadalmi rendszerek komplexitásának növekedése (Luhmann), a társadalmak energia-hasznosító képességének növekedése (White). E mércék két csoportba különíthetők el: az egyik csoportba azok sorolhatók, amelyek a technológia, a természettel folytatott anyagcsere, a termelés fejlettségét mérik, a másik csoportot azok alkotják, amelyek a társadalmi intézmények fejlettségét mérik. Az első típusú mércék folytonos és mennyiségileg kifejezhető, kumulatív fejlődési sorba illeszthető változásokat regisztrálnak. A második típusú mércék megszakított, mennyiségileg nem kifejezhető kvalitatív változások alapján generálnak fejlődési sort: eltérő intézményi konfigurációkat megtestesítő stádiumokat, társadalmi formákat különítenek el. Ezek alkalmazása önmagában is vitatható, hiszen – amint erre Giddens is rámutatott – a komplexitás vagy differenciálódás fogalmai összetettek, és eltérő módon értelmezhetőek. A mércék két típusa azonban nem független egymástól, ezért a második típus az elsőre visszavezethetőnek tűnik. Ha a haladás mint kumulatív folyamat szubsztantív és mennyiségi módon megragadható fejlődési sort jelent, akkor az a társadalom lesz fejlettebb, amely a termelés, a technológia magasabb fejlettségi szintjét teszi lehetővé sajátos intézményi szerkezete révén. Ily módon a két mérce összekapcsolható. Ez a mérés ugyanakkor nem teszi lehetővé egy soklépcsős stádiumelmélet kialakítását, mivel az első típusú mérce alkalmazása nem egyenes vonalú fejlődést, hanem előrehaladást és visszaesést mutat a különböző társadalmak vonatkozásában. Nincsen lineáris fejlődés a közösségi társadalmaktól az antikvitáson át a feudalizmuson keresztül a kapitalizmusig. Tudjuk például, hogy a feudalizmus gazdasági értelemben visszaesést jelentett az antikvitás által elért szinthez képest. Amit ez a haladás koncepció megenged, az a tradicionális és modern társadalom szembeállítása. A társadalmi haladás a tradicionális társadalmak felbomlását és a modern társadalom kialakulását jelenti. A modern társadalom lesz a fejlődés csúcán, mindkét mérce alapján.

29 Lenski Nisbettel szemben úgy érvel, hogy a neoevolucionizmus állításai „...az emberi népességnek, a települések állandóságának, a társadalmak méretének és komplexitásának, az urbanizációs foknak, a munkamegosztás kiterjedésének, a társadalmi egyenlőtlenségeknek, az energia mobilizálásának, a javak és szolgáltatások termelésének, a felhalmozott gazdagságnak, és mindenek előtt az információnak a növekedéséről szilárdan gyökereznek a történelmi adatokban. Ezek nem a metafora vagy az analógia logikájától függenek, és ezt képzelné a helyzet félreértését jelenti.” (Lenski 1976: 561–562.)

Más szóval, a haladás eszméje a tradicionális-modern társadalom dichotómiáját állítja a középpontba.³⁰ A haladás gondolatának védelme ezért e dichotómia igazolását jelenti. E dichotómia mind a szociológiában, mind a gazdaságtanban, mind a politológiában jelen van. E szövegben azonban csak a makroszociológiai összefüggésekkel foglalkozom.

Az evolucionizmus kritikusi szerint a tradicionális-modern társadalom dichotómiájára épített haladógondolat ideologizál, a modernitás apológiáját adja, nem teszi lehetővé a tradicionális társadalmaknak, fennmaradásuknak vagy felbomlásuknak a megértését, nem tematizálja a modernitásért fizetett ár hatásait, negatív következményeit.

A haladás fogalma valóban érték kötött. De a kumulatív fejlődés mérésére választott érték alkalmazása a történelmi változásra csupán azt jelenti, hogy egy adott mérce egy bizonyos haladási sort eredményez, egy másik mérce ettől eltérő eredményt hoz. Így az értékelés problémája megkettőződik: a mérceként választott értékek alkalmazásának problémája kiegészül a mérceül választott értékek értékelésének problémájával.³¹ Nemcsak az a kérdés tehető fel, vajon használható-e ténylegesen mérésre egy választott érték (mint például a komplexitás fogalma), hanem az a kérdés is megfogalmazható, miért éppen egy adott érték és nem más a haladás kritériuma? A mérceben rejlő értékelési szempontokra rá lehet kérdezni. Lenski joggal utal arra, hogy a kumulatív fejlődés koncepciója nem jelentheti azt, hogy a fejlettebb társadalom minden vonatkozásban felülmúlja a fejletlenebb társadalmat. Egy ilyen felfogás valóban a modernitás apológiáját és a tradicionális társadalmak fejlődésének félreértését eredményezné. Sanderson megfogalmazásában: a társadalmi fejlődés nem az emberi történelem összefoglalása. Sanderson ugyanakkor, Mandelbaumhoz és Boudonhoz hasonlóan, elválasztja egymástól az evolúció és a haladás gondolatát.³²

30 E dichotómia fontosságát olyan antievolucionista szerző is elfogadja, mint Giddens: „Ahelyett, hogy a modern világot az osztálymegosztottsággal jellemezhető társadalmakban létező feltételek jelentőségének további növekedésével jellemeznénk, sokkal megvilágosítóbb erejű úgy tekinteni erre, mint ami cezúrát húz önmaga és azon tradicionális világ közé, amelyet visszavonhatatlanul felemészteni és lerombolni látszik. A modern világ nem a megelőzővel való kontinuitásból, hanem a diszkontinuitásból született. E diszkontinuitás természetének – az első ízben a Nyugaton található és életre hívott ipari kapitalizmus eljövetele által beharangozott világ sajátosságainak – a magyarázatára a szociológiának kell vállalkoznia legjobb tudása szerint.” (Giddens 1984: 239)

31 „A régebbi evolucionizmust átható tendencia volt az, hogy haladást látott majdnem minden fronton, a technológiától a morálig. Az emberi életet úgy tekintette, mint ami majdnem minden lehetséges módon jobbá válik. A mostani evolucionisták nem osztják ezt az optimizmust. A ‘haladás’ fogalmát azért használják, hogy felhívják a figyelmet meghatározott iránnyal bíró trendekre... Azt hiszem, hogy az evolucionisták a szocio-kulturális evolúciót egyre inkább a szimbolikusan kódolt információ készletének és az ebből adódó következményeknek a növekedéseként határozzák meg. Ez a definíció nem épít magába az erkölcsi haladásra vagy az embernek bármilyen más formában megvalósuló megjavulására vonatkozó előfeltevéseket: ezek empirikus kérdések maradnak.” (Lenski 1976: 561)

32 „Ha az irányultság fogalmát úgy értelmezzük, mint ami valamiféle egységes uralkodó trendre utal, amely önmagában összegzi az emberi történelem egészét, akkor ez a fogalom azonnal elveszíti használhatóságát. Maga Lenski megkísérli, hogy azonosítson egy ilyen trendet, amelyet az emberek rendelkezésére álló információ készletének növekedéseként jellemez. Parsons a növekedő differenciálódásban találja meg az egységes uralkodó trendet. De egy ilyen trend fogalma túlságosan is általános, túl absztrakttá ahhoz, hogy igazán értékes lehetne. Az irányultság fogalmának használata során óvakodnunk kell a leegyszerűsítő unilinearizmus tendenciájától. Ez nagyon is valóságos tendencia, a klasszikus evolucionisták bizonyosan ennek hatása alatt álltak, és olyan modern evolucionisták, mint White, Lenski és (különösképpen) Parsons is hajlottak erre. Sokszor elmondták már, de érdemes megismételni, hogy állandóan készen kell álljunk az általános és specifikus, vagy Harris terminológiájában a párhuzamos, konvergens és divergens evolúció megkülönböztetésére.” (Sanderson 1990: 217–218)

...induljunk ki abból a feltételezésből, hogy az evolúciós események alkalmazkodások (adaptations), de egyúttal ismerjük el, hogy ezek az alkalmazkodások nem feltétlenül vezetnek az alkalmazkodás eredményében (adaptedness) beálló bármilyen abszolút javuláshoz (és valójában együtt járhatnak az alkalmazkodás abszolút összeredményének csökkenésével); ez a feltételezés ezért lemond az evolúciós átalakulásnak a társadalmi haladásal való azonosításáról;.. (Sanderson 1990: 224).

Sanderson azért áldozza fel az evolucionizmus védelmének oltárán a haladás fogalmát, mert azonosítja azt az unilineáris és átfogó fejlődés gondolatával. E kritika fényében a kumulatív fejlődés eszméje csak akkor védhető meg, ha a társadalmi fejlődés fogalmát nem valamennyi társadalmi szféra fejlődéseként értelmezzük, hanem a fejlődési kritérium által tematizált összefüggésekre korlátozzuk. A haladás evolucionista felfogásának integrálnia kell a haladás áráként jelentkező problémák tárgyalását is. Ilyen értelmezést enged meg Habermas társadalomelmélete. A rendszer és életvilág fogalmi megkülönböztetése alapján a modernitáshoz vezető társadalmi evolúció értelmezhető úgy, mint a rendszer és életvilág szétválása, a rendszerek kialakulása és az életvilág racionalizálódása. Ebben az elméleti keretben tematizálható a haladásért fizetett ár, ami az életvilág kolonizációjában érhető tetten (Habermas 1982).

A tradicionális és modern társadalom dichotómiájához kötődő haladás fogalom elfogadja azt, hogy a makrotársadalmi fejlődésnek iránya van, de ennek az iránynak a kijelölése nem jelenti az unilineáris történelemszemlélet elfogadását, hiszen a kezdő és végpontot számos történelmi pálya kötheti össze, s nem kell azt sem feltételezni, hogy a kezdőpontból kiinduló fejlődés eljut a végpontba. Ez az evolucionizmus tehát nem stádiumelmélet, összeegyeztethető a stádiumelméletet ért kritikákkal.

A társadalmi fejlődést és az egyéni életciklust egymásra vetítő metafora azért félrevezető, érvelnek az antievolucionisták, mert a társadalmi változást egy elméletileg előzetesen feltételezett lényeg kibomlásának történeti folyamatoként értelmezi, s ezzel teleológiát erőltet kívülről a történeti folyamatok elemzésére. Ez az érv rávilágít arra, hogy fontos megkülönböztetni az evolúciós elmélet különböző szintjeit. Mandelbaum joggal jegyezte meg, hogy a haladás mérésére szolgáló mércék mögött az emberi természetre vonatkozó előfeltevések húzódnak meg: ezek az előfeltevések határozzák meg azt, mi is a történelemben kibomló lényeg. Marx például az egyetemes termelőképességet, az ember nembeliségét tette meg az emberi természet meghatározó sajátosságának, s ezért a történelmet e nembeli lényeg kibomlásaként értelmezte. Ezzel a haladást egy szubsztantív kritériumhoz kötötte. Giddens helyesen mutat rá arra, hogy a haladás szubsztantív kritériumainak alkalmazása nem adja meg a társadalmi változás mechanizmusait (Giddens 1984: 232). A szubsztantív és intézményi kritériumok összekapcsolása azonban már igen: a társadalmak eltérő gazdasági fejlettsége, és még inkább, a gazdasági fejlődés képességének eltérései a különböző társadalmakban az intézményi összetevők különbségeire vezethetők vissza, és a különböző intézményi konfigurációk kialakulása, felbomlása, továbbélése, azaz történelmi szelekciója, a társadalmi evolúció mechanizmusainak működését mutatja.

A szubsztantív és intézményi vonatkozások kettőssége egyúttal az elmélet két szintjét is kijelöli. Az evolúciónak mint valamilyen belső potencia kibomlásának az értelmezése az emberi természet (lényeg) fogalmi szintjéhez kötött. Ezen a szinten az

evolúció egy szubsztantív vonatkozásnak a történelmi-intézményi összefüggésektől elvonatkoztatott általánossága. Ez a kibomlás tehát önmagában csupán az absztrakt idő fogalmát feltételezi, nem konkrét történelmi folyamat. A történelmi fejlődési pályák és ezek különbözősége nem az emberi természet, hanem a társadalmak elemzési szintjéhez kapcsolódik. Az emberi természet megvalósulása, történelmi kibomlása a különböző társadalmak konkrét történelmi fejlődésén keresztül tör utat magának. Az egyes társadalmak különböző intézményi szerkezete lehetővé teszi vagy éppen megakadályozza az emberi természet belső potenciáinak kibomlását, megvalósulását. Más szóval, az egyes társadalmak nem az emberi természet kibomlásának általános képességével rendelkeznek, az egyes társadalmak fejlődési pályáit saját intézményi szerkezetük és környezetük kölcsönhatása határozza meg, nem az emberi természet. Az egyes társadalmak nem azért képesek az emberi természet belső potenciáinak megvalósítására, mert külső környezeti feltételek ezt lehetővé teszik, és nem azért nem képesek erre, mert a külső feltételek ezt megakadályozzák. Önmagában tehát az emberi természet (lényeg) kibomlásának fogalma nem ír elő konkrét történelmi fejlődési irányt, s az egyes társadalmak konkrét fejlődési pályája nem feltétlenül, nem általában, hanem csak bizonyos feltételek mellett valósítja meg a kibomlás folyamatát. A konkrét történelmi és az evolúciós megközelítés tehát nem azonos, csupán részlegesen fedi át egymást: van közös halmazuk. Ebből következően az evolúciós elmélet összhangba hozható Mandelbaum (1971: 267) kritikájával: valóban nem állíthatjuk, de nem is kell állítanunk azt, hogy minden társadalom részese a haladás folyamatának. Ez összeeseng az evolúció kettős jelentésének megkülönböztetésével is: az emberi természet kibomlásának fogalma az általános evolúció, megvalósulásának vagy meg nem valósulásának kérdése pedig a specifikus evolúció kérdéskörébe tartozik.³³ Az általános evolúció elmélete adja meg a haladás mérésének kritériumait, a specifikus evolúció elmélete mutatja meg a társadalmi evolúció mechanizmusainak működését. A haladás, az időben kibomló kumulatív fejlődés és történelmi irányultság gondolatáról leválasztható a teleologikus szemlélet.³⁴ A kumulatív fejlődés feltételezése iránnyal ruház-

- 33 Lenski Nisbet evolúcióelméleti kritikáját éppen annak alapján marasztalta el, hogy Nisbet nem volt képes különbséget tenni az általános és a speciális evolúció között. „Olyan állítások, amelyek értelmetlenek akkor, ha az utóbbi valamilyen vonatkozására alkalmazzuk, teljességgel érvényesek lehetnek az általános evolúció szintjén. Nem minden társadalom növekedett méreteiben és komplexitásában, az urbanizáció, a munkamegosztás és az összes többi mutató vonatkozásában. Egyesek egészen napjainkig vadászok és gyűjtögetők, vagy földművelők maradtak. Egyesek még a korábban elért szintről is visszastektek.” (Lenski 1976: 562) „A speciális evolúció az egyes társadalmakra, vagy az egymással kapcsolatban álló társadalmak csoportjára, az általános evolúció az emberi társadalmak totalitására vonatkozik. A speciális evolúció esettanulmányokkal, az általános evolúció gyakorisági eloszlásokkal foglalkozik. Az általános evolúció szintjéhez tartozó gyakorisági eloszlásokra vonatkozó állítás nem cáfolható a specifikus evolúcióval foglalkozó egy-egy esettanulmányra, vagy akár számos esettanulmányra való hivatkozással. Az általános evolúcióra vonatkozó állítás csak úgy cáfolható, ha megmutatjuk, hogy a gyakorisági eloszlás tulajdonságai nem felelnek meg a feltételezett sémának. Ily módon annak az elméletnek a megcáfolásához, amely a hosszú távú irányultság meglétét állítja az olyan jelenségekben, mint a népesség nagysága, a technológia szintje, vagy a társadalmi rendszerek komplexitása, a kritikusoknak meg kell mutatniuk, hogy globális szinten nincsen ilyen a központi tendenciákkal vagy a gyakorisági eloszlások felső határával kapcsolatos trend. Ez természetesen nem lehetséges, mert ma már hegyekben állnak azok a bizonyítékok, amelyek alátámasztják e hipotéziseket.” (Lenski 1976: 551–552)
- 34 Sanderson nem így gondolja: „...tartózkodjunk bármiféle fejlődésméleti magyarázó elvtől, így például ne magyarázzuk a világtörténelem iránnyal rendelkező trendjeit úgy, mint egy előre meghatározott séma valamiféle kibomlását a kezdetektől a befejezésig; a jó evolúciós elmélet ellenzi a fejlődésméletet és a teleológiát...” (Sanderson 1990: 222)

za fel a történeti folyamatokat, de nem céllal: ha teleológiát tulajdonítunk a társadalmi változás folyamatának, akkor céltételező alanyt is tulajdonítanunk kellene. A kumulatív fejlődés feltételezése azonban nem igényli a céltételező alany feltételezését.

Ha az evolúciós elmélet a kumulatív fejlődés gondolata alapján fenntartja a kibomlás fogalmát, akkor a társadalmi változást kénytelen endogén folyamatként értelmezni, a társadalmak változását belső tényezőkre visszavezetni, érvelnek az antievolucionisták. A neoevolucionizmus képviselői szerint azonban a társadalmi változás evolucionista felfogása nem teszi szükségessé a társadalmi változások egyoldalúan endogén magyarázatát.³⁵ Sanderson ugyanakkor tagadja az evolúciós megközelítés és az endogén történelem-magyarázat közötti belső kapcsolatot.³⁶ Ezt azért teheti meg, mert elveti a kibomlás metaforáját. A Lenski által is képviselt álláspont a fejlődés endogén és exogén vonatkozásainak összekapcsolásáról azonban akkor is védhető marad, ha megőrizzük az emberi természet kibomlásának fogalmát. Az evolúciós elmélet két szintjének megkülönböztetése alapján a kibomlás mint endogén folyamat az evolúciós változás szubsztantív tartalmára vonatkozik csupán, és nem foglalja magában az evolúciós mechanizmusokat. E mechanizmusok az elmélet másik szintjén kerülhetnek tárgyalásra, s már igénylik az endogén és exogén tényezők megkülönböztetését, és mindkét tényezőtípus felhasználását a változás magyarázatában. Olyan külső összefüggések, mint például a társadalmak egymásra hatása utánzás, verseny vagy háború formájában az evolúciós szelekció fontos magyarázó tényezőivé válnak.³⁷

3. Az evolúcióelmélet kritikusai szerint elfogadhatatlan a társadalmi változások szükségszerűségének feltételezése. Ez a kritika jogos, unilineáris és szükségszerűséget hordozó fejlődés valóban nincsen. De a neoevolucionizmus szerint a haladás gondolata nem azonos a szükségszerű fejlődés gondolatával, ez utóbbi elvetése összefér az előbbi fenntartásával.³⁸

4. Az evolucionizmus kritikája szerint a haladás gondolat feltételezi egy imaginárius alany létezését: a haladás egy általános alanyra vonatkoztatott. Ilyen alanya a történelemnek azonban nincsen, nem a társadalmak, a civilizációk, vagy az emberiség a történelem alanya, hanem az egyes egyének. Valóban helytelen a társadalmi fejlődést egy általános alany cselekvéséhez kötni. A haladás gondolata azonban összeegyeztethető az egyéni cselekvők feltételezésének gondolatával. A haladás mint társadalmi változás az egyéni cselekedetek eredője. Az egyének cselekvéseinek nyomán kialakuló emergens

35 „Az az állítás azonban, hogy egy adott időben meglévő változónak vagy rendszernek a jellemzői következményeket idéznek elő e jellemzőkben egy későbbi időben, nem azt jelenti, hogy tagadnunk kellene a külső erők hatását. Ez lényegében nem a 'vagy-vagy', hanem az 'is-is' esete.” (Lenski 1976: 555)
 „...nem kell választanunk a kizárólagosan belső és a kizárólagosan külső hatások elmélete között. Van középút.” (Lenski 1976: 556)

36 „Az az állítás tehát, hogy az evolúciós elméletek azért tévesek, mert endogén elméletek, nem állja ki az alapos vizsgálat próbáját. Nincsen belső kapcsolat az evolúciós és az endogén perspektíva között.” (Sanderson 1990: 211)

37 „...tartózkodjunk az evolúciós események 'helyzetével' kapcsolatos bármiféle szigorú endogenizmustól; a szociokulturális evolúció nem csupán a társadalmakon belül, hanem a társadalmak egész hálózatain, vagy 'világrendszerain' belül történik, és gyakran lehetetlen az evolúciót egy társadalmon belül értelmeznünk, anélkül, hogy e társadalmat behelyezzünk egy nagyobb, világrendszerbeli kontextusba...” (Sanderson 1990: 224)

38 „Az evolucionizmus tizenkilencedik és huszadik századbeli formái közötti egyik lényeges különbség a determinisztikustól a valószínűségi megfogalmazások felé történő elmozdulás.” (Lenski 1976: 557)

társadalmi tulajdonságok állíthatók kumulatív fejlődési sorba. Ha elfogadjuk, hogy az egyéni cselekvők létrehozhatnak ilyen rajtuk túlnyúló társadalmi összefüggéseket és tulajdonságokat, akkor a társadalmi fejlődést az egyes társadalmak tulajdonságaira vonatkoztatva vizsgálhatjuk, anélkül, hogy cselekvő alannyá változtatnánk őket. A társadalmi változás alanya nem esik egybe a társadalmi cselekvés alanyával: az előbbi lehet a társadalom, az utóbbi lehet az egyén. Mindez nem jelenti azt, hogy a módszertani individualizmus és holizmus közötti vitában az első álláspontra kellene helyezkedni.³⁹

Az evolúciós elmélet képes lehet e két felfogás integrálására, és arra, hogy a társadalmi változásokat a tudatos egyéni tevékenységek nem szándékolt következményeként mutassa be.⁴⁰

5. Az adaptáció fogalma tautologikus, nem ad mikroszintű megalapozást és oksági magyarázatot a társadalmi intézmények kialakulására, ezért elvetendő, érvelt Giddens. Giddensnek igaza van abban, hogy a társadalmak sikeres vagy sikertelen adaptációja a környezethez maga is magyarázatra szorul, az adaptáció tehát funkcionális összefüggés, és nem a társadalmi intézmények változásának oksági magyarázata. A társadalmi intézmények funkciójából valóban nem vezethető le kialakulásuk. Ugyanakkor az adaptáció mint a társadalmak és környezetük közötti funkcionális összefüggés olyan kimenetel, társadalmi teljesítmény, amely nem csupán magyarázatra szorul, hanem egyúttal artikulálja a magyarázat fogalmait. A különböző társadalmak összehasonlítása teljesítményeik összemérését jelenti, s ez a mérés ráutalt a társadalom és környezete viszonyának fogalmaira. A környezet nem csupán a természeti környezetet, hanem a társadalmi környezetet is magában foglalja, hiszen egy társadalom számára a másik társadalom is környezet. A társadalmak alkalmazkodása nem csupán a természettel folytatott anyagcserét, hanem a más társadalmakkal szembeni túlélést is magában foglalja. Giddens szerint ezzel az adaptáció fogalma olyan általánossá válik, hogy elveszíti magyarázó erejét. De az így értelmezett adaptáció nem magyarázó elv, hanem olyan funkcionális összefüggés, amely kijelöli az öt magyarázó oksági összefüggések kerekeit.⁴¹ Igaz az is, hogy a társadalmi adaptáció fogalma nem tartalmazza az egyéni cselekvések általánosított motivációját. De ha funkcionális összefüggésnek tekintjük,

39 Sanderson az evolúciós elmélet védelmében a módszertani individualizmus álláspontjára helyezkedik, s erről az álláspontról bírálja a funkcionista rendszerelméletet. „Parsons és Leslie White evolúciós elméletei az evolucionizmus legszélsőségesebben objektivista formáinak tekinthetők. Az egész parsonsi társadalomelmélet azon a szörnyűségesen eldologiasító társadalmi rendszeren alapul, amelyben az egyes cselekvők pusztán a rendszer tulajdonságainak 'hordozói'. A társadalmi életnek ez az eldologiasított szemlélete természetesen áthatja evolucionizmusát. A társadalmak azok, amelyek differenciálódnak, alkalmazkodnak, és amelyeknek önazonosságuk van. Ha volt valaha szélsőségesen objektivista evolucionizmus, akkor az a parsonsi evolucionizmus volt.” (Sanderson 1990: 213) „...az egyént és nem valamilyen absztrakt társadalmi rendszert tegyük meg az alkalmazkodás egységévé, és ily módon feltételezzük azt, hogy az evolúciós események valamilyen módon a különös feltételek között cselekvő egyének költség-haszon kalkulációiban gyökereznek;...” (Sanderson 1990: 224.)

40 „...tekintsük az evolúciós eseményeket az emberi cselekvés termékének, de egyúttal felismerve azt, hogy sok minden, ami ezekben az eseményekben történik, különbözik az emberi szándékoktól, vagy éppen ellentétes azokkal; más szóval, a jó evolúciós elmélet komolyan veszi Giddens elképzelését a társadalmi élet szerkezetének dualitásáról;...” (Sanderson 1990: 224)

41 Sanderson is úgy érvel Giddens ellenében, hogy az adaptáció értelmes fogalom. Ugyanakkor, szemben a fentiekkel, az adaptációt éppen annyiban tartja értelmes fogalomnak, amennyiben elvágástjuk azt a funkcionista magyarázatoktól. Sanderson e törekvése a módszertani individualizmushoz való kapcsolódásból érthető meg. „Az alkalmazkodás az egyénekhez, és nem pedig bármilyen, az egyéneknél magasabb társadalmi egységhez tartozó folyamat.” (Sanderson 1990: 188)

akkor erre nincs is szükség: az egyéni motivációk mikro-összefüggései nem a funkcionális, hanem az ettől különböző oksági magyarázat részelemei. Az adaptáció fogalma ily módon nem válik feleslegessé és üressé, noha természetesen nem veheti kizárólagos módon magára az evolúciós folyamatok magyarázatának terhét: az adaptáció fogalma az evolúciós mechanizmusok egyik és nem egyetlen eleme.

6. Az összehasonlító módszer alkalmazása körkörös érveléshez vezet, állítják az evolúciós elmélet kritikusai. A módszer valóban nem tekinthető az evolúciós elméletet bizonyító eszköznek, de feladata nem is ez, hanem az, hogy segítse a specifikus evolúciós folyamatainak megértését, a társadalmak osztályozását, a hiányzó empirikus anyag rekonstruálását. A módszerrel lehet élni, és lehet visszaélni, ez nem indokolja elvetését (Sanderson 1990: 212).

Konklúzió

Az antievolucionizmus a korábbi evolucionista gondolkodásmód számos gyengéjét felfedte, de kritikájában túl messzire ment. A kritika legfőbb célpontja a haladás eszméje volt. Az antievolucionizmus arra törekedett, hogy igazolja a társadalmi változás és a kumulatív fejlődés fogalmainak szétválasztását. Ezt a kritikát nem találtam meggyőzőnek. E dolgozat érvelése szerint az antievolucionista kritikát komolyan kell venni, de az általános és speciális evolúció fogalmi megkülönböztetése alapján az antievolucionista kritika ismeretében is megőrizhető az evolucionizmusnak a kumulatív fejlődés gondolatához való ragaszkodása. Az állítások és ellenállítások összefoglalását az *1. táblázat* tartalmazza.

Az evolúcióelméleti paradigma jellegzetes vonása (1) a kumulatív fejlődési folyamat feltételezése: a társadalmi változásnak van iránya; (2) a kumulatív fejlődési folyamat visszavezetése társadalmi mechanizmusok működésére; (3) a társadalmi változásoknak tudatos egyéni cselekedetek nem szándékolt következményeként való értelmezése. Az antievolucionista felfogás elfogadja a (3) pontot, de elveti az (1) és (2) pontot: a társadalmi változások vizsgálata nem igényli a kumulatív fejlődés koncepcióját. E felfogás ellentétéként az általános és specifikus evolúció fogalmi megkülönböztetésére épülő evolúciós elmélet számára e három vonatkozás *nem független* egymástól: a kumulatív fejlődés a társadalmi intézmények történelmi szelekciójának eredménye. Olyan eredmény, amely a cselekvő egyének háta mögött, cselekedeteik nem szándékolt következményeként tör utat magának.

1. táblázat**Antievolucionizmus versus evolucionizmus**

Antievolucionizmus	Az antievolucionizmus kritikája
A társadalmi evolúció elmélete olyan logikai konstrukció, amely nem magyarázza a társadalmak történeti változásait és a stádiumelmélet Prokrusztész ágyába kényszeríti a társadalmi változások magyarázatát	Az evolúciós elmélet valóban logikai konstrukció, de célja nem a társadalmak konkrét történeti változásainak magyarázata, hanem az e változások mögött meghúzódó kumulatív folyamatok feltárása. Az evolúciós elmélet nem stádiumelmélet
Az a választott mérce, amelyre a haladás gondolata támaszkodik, csupán önkényes lehet, s nem a történelem immanens mozgásából származik, hanem az elmélet alkotói kívülről kényszerítik rá saját értékeiken alapuló mércéiket a történelemre	Ha van kumulatív fejlődés a történelemben, akkor ennek mércéje nem lehet önkényes. Az egyes mércékre rá lehet kérdezni. A kumulatív fejlődés gondolata megengedi azt, hogy a társadalmi változás nem minden elemében kumulatív
A tradicionális és modern társadalmat szembeállító társadalmi evolúció elmélete a nyugati társadalmak apológiáját szolgáló ideológiai konstrukció	A tradicionális és modern társadalmak szembeállítása valóságos történeti összefüggésen alapul. A haladás evolucionista felfogásának ugyanakkor integrálnia kell a haladás áráként jelentkező problémák tárgyalását is. Az apológia így elkerülhető
A haladás eszméjére épülő társadalmi evolúció elmélete teleologikus, endogén, unilineáris és szükségszerű fejlődést tételez fel, ezért tudománytalan	A haladás gondolata elválasztható a teleologikus, unilineáris és szükségszerű fejlődés gondolatától. Az evolucionista elmélet az endogén és exogén tényezők együttes hatását vizsgálja
A haladás eszméje feltételezi egy imaginárius alany létezését	A haladás eszméje nem feltételez egy általános cselekvőt. A cselekvő egyének létrehozhatnak rajtuk túlnyúló társadalmi összefüggéseket és emergens társadalmi tulajdonságokat
A társadalmi evolúció elmélete nem adja meg az evolúció mechanizmusát. Az adaptáció fogalma nem alkalmas erre, mert olyan a funkcionális összefüggésekhez kötődő tautologikus és üres fogalom, amely maga is magyarázatra szorul	Az adaptáció fogalma, ha az intézmények adaptációjára vonatkoztatjuk, éppen mint nem az egyéni cselekvések mikro-összefüggéseikhez kötődő fogalom lehet az evolúciós mechanizmusok egyik eleme
Az összehasonlító módszer nem bizonyítja az evolúciós elméletet, mert alkalmazása körkörös érveléshez vezet	Az összehasonlító módszer korlátai ellenére segíti a specifikus evolúció elméletét

Irodalom

- Boudon, R. (1983): Why Theories of Social Change Fail: Some Methodological Thoughts. *Public Opinion Quarterly*, 47(2): 143–160.
- Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1981): *A Contemporary Critique of Historical Materialism. Power, property and the state*. Vol. 1, London: Macmillan and Basingstoke.
- Habermas, J. (1982): *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

- Lenski, G. (1976): History and Social Change. *American Journal of Sociology*, 82 (3): 548–564.
- Mandelbaum, M. (1971): *History, Man, & Reason. A Study in Nineteenth Century Thought*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press.
- Nisbet, R.A. (1969): *Social Change and History. Aspects of the Western Theory of Development*. New York Oxford University Press.
- Parsons, T. (1967): Evolutionary Universals in Society. In Parsons, T.: *Sociological Theory and Modern Society*. New York: The Free Press, 490–520.
- Sahlins, M.D. (1997): Specifikus és általános evolúció. In Bohannon, P.–Glazer, M. szerk.: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest: Panem-McGraw-Hill, 488–514.
- Sanderson, S.K. (1990): *Social Evolutionism. A Critical History*. Cambridge and Oxford: Basil Blackwell.
- Sárány M.–Somlai P. (2003): A haladástól a kontingenciáig. Vázlat a szocio-kulturális evolúció változó elméleteiről. *Szociológiai Szemle*, 3: 3–26.